

تأملی جامع از مفهوم انتظار فرج و جایگاه آن در اندیشه اسلامی

حسین علی جباری^۱

چکیده

مفهوم انتظار در بسیاری از متون دینی و حتی مکاتب غیر دینی مورد توجه قرار گرفته است. انتظار با نهاد و فطرت انسان آمیخته شده و می‌بایست ساحت‌های گوناگون آن مورد بررسی قرار گیرد. مکاتب الهی و غیر الهی با توجه به ایدئولوژی‌های خود بدان نگرسته و عمل می‌کنند. در متون دینی - اسلامی به ویژه امامیه ساحت‌های گوناگون مفهوم انتظار و جایگاهش مورد تأکید قرار گرفته و از آن به عمل یاد کرده‌اند. در عصر غیبت امام زمان علیه السلام وظیفه منتظران شناخت عمیق ساحت‌های گوناگون انتظار است که در این مقاله با توجه به نظرگاه انسانی - ادیانی از طریق روش توصیفی - تحلیلی ساحت‌های گوناگون آن در اندیشه اسلامی مورد توجه قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: اندیشه اسلامی، شیعه، اهل سنت، انتظار

---

۱. دانش پژوه سطح ۴ مهدویت گرایش سیاسی اجتماعی مرکز تخصصی مهدویت قم، ایمیل:

مقدمه

یکی از مفاهیم ارزشی در آموزه مهدویت، کلمه انتظار است. با توجه به بار معنایی فراوان این کلمه، برخی آن را از باب اراده جزء بر کل، بر کل اندیشه و آموزه مهدویت حمل نموده و از آن به فرهنگ انتظار یاد می‌کنند. در پرتو این مفهوم، اسلوب اندیشه‌ای فعال، شیوه زندگی متفاوت از زندگی مادی امروز و چگونگی تفکر و نگرش به حال و آینده استخراج می‌شود.

پیشینه مسئله انتظار از حیث باورداشت آن است که انسان‌ها به ظهور نجات بخش و عدل‌گستر در سیطره جهان امیدوارند، لذا مسئله انتظار افزون بر ادیان الهی، اعم از ابراهیمی و غیر ابراهیمی، در مکاتب مختلف فکری همچون مارکسیست^۱ و تولستوی نیز مطرح بوده و آنها هم بدان معتقدند؛ برای نمونه در میان منابع ادیان الهی گذشته به مسئله انتظار اشاره شده است، همچنان که در آیات کتاب مقدس یهودیان و مسیحیان چنین نقل شده است: «شیران منقطع خواهند شد و اما منتظران خداوند وارث زمین خواهند بود. هان بعد از اندک زمانی شریر نخواهد بود. در مکانش تأمل خواهی کرد و نخواهد بود و اما حلیمان وارث زمین خواهند شد و از فراوانی سلامتی متلذذ خواهند گردید»^۲. در سفر رومیان نوشته شده است که خلقت، منتظر ظهور پسران خدا می‌باشد^۳. حقایقی از انتظار و موعود منتظر نیز در کتب مقدس یهودیان و مسیحیان آمده است، همچنان که قرآن مجید در تأیید آن بیان داشته است: «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ»^۴ اینکه در نهایت زمین به صالحان ارث خواهد رسید.

پژوهش‌های که در این باره انجام شده شامل تحقیقات فراوانی اعم از کتاب و مقاله است که در جهت بررسی و شناخت اندیشه انتظار صورت گرفته است. در ارتباط با موضوع مقاله می‌توان کتاب‌های زیر را برشمرد: ۱. کتاب *استراتژی انتظار*، اثر اسماعیل شفیعی سروستانی که به

-
۱. برتراند راسل می‌گوید: انتظار، تنها به ادیان تعلق ندارد؛ بلکه مکاتب و مذاهب نیز ظهور نجات‌بخشی که عدل را بگستراند و عدالت را تحقق بخشد، انتظار می‌کشند. محمدمهدی آصفی، *انتظار پویا*، ص ۱۸.
  ۲. کتاب مقدس، سفر مزامیر، مزمور ۳۷، آیات ۹ - ۱۱.
  ۳. همان، سفر رومیان، روم ۸، آیه ۱۹.
  ۴. انبیاء، آیه ۱۰۵. و بی‌گمان، در زبور، پس از تورات نوشتیم که زمین را بندگان شایسته ما به ارث خواهند برد.

بررسی تحولات فرهنگی و اجتماعی ایران در دوره جمهوری اسلامی پرداخته است. ۲. کتاب *انتظار پویا*، اثر محمد مهدی آصفی که به مفهوم شناسی انتظار و توجیه روانی آن و دیدگاه‌های مکاتب و مذاهب گوناگون غیر دینی و نشانه‌های منتظران حقیقی امام زمان عجل الله تعالی فرجه پرداخته است. ۳. کتاب *نهیضت انتظار و انقلاب اسلامی* به قلم جمعی از نویسندگان که به وظایف منتظران پرداخته است و مقالات متعددی که پیرامون انتظار و مباحث پیرامونی آن نوشته شده است.

نگارنده تاکنون به تحقیق واحدی در بررسی جامع و دسته‌بندی شده ساحت‌های گوناگون مفهوم انتظار در اندیشه اسلامی دست نیافته است. این تحقیق که به صورت توصیفی - تحلیلی آماده شده است به تبیین جامع از مفهوم انتظار در اندیشه اسلامی خواهد پرداخت.

تعریف انتظار

انتظار در لغت به معنای چشم داشتن، چشم به راه بودن، نگرانی و انتظار کشیدن به معنای نگران بودن و چشم به راه داشتن است.^۱ در واقع، انتظار طلب آن چیزی است که بدان نظر شده و طلب چیزی که ممکن است واقع شود.^۲

در اصطلاح، مفهومی ارزشی - فرهنگی است که از آن، رفتار فرهنگی معینی سرچشمه می‌گیرد و آن مفهوم در ساختار ذهنی، اسلوب اندیشه، شیوه زندگی و چگونگی نگرش به آینده، دخالت مؤثر و فعالی دارد و در ترسیم خط سیاسی حال و آینده، تأثیرگذار است.^۳ برخی همچون اصفهانی انتظار را اینگونه تعریف کرده است «انتظار حالتی است نفسانی که آمادگی برای آنچه انتظارش را می‌کشیم، از آن برمی‌آید و ضد آن یأس و ناامیدی است، پس هر قدر که انتظار شدیدتر باشد، آمادگی و مهیّا شدن قوی‌تر خواهد بود».^۴

۱. لغت نامه دهخدا، ذیل واژگان انتظار و انتظار داشتن، ص ۳۴۵۴.

۲. ؟؟، الفروق فی اللغه، ص ۶۶.

۳. محمد مهدی آصفی، *انتظار پویا*، ص ۲۱.

۴. مکیال المکارم در فوائد دعا برای حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه، ج ۲، ص ۱۹۵.

اقسام انتظار فرج

انتظار فرج به معنای چشمداشت در گشایش مسئله، مشکل، راه و... است. در حقیقت در درون انتظار فرج حالتی نفسانی، یعنی نگرانی و امید قرار گرفته است؛ لذا از حیث باورداشت باعث کُنش‌های متعددی در جوامع، به ویژه جامعه اسلامی می‌شود. بنابراین بر دو قسم تقسیم‌پذیر است:

۱. انتظار عام

انتظار عام، انتظاری کلی و مطلق و شامل امید به گشایش هر سختی اعم از مادی و معنوی و دنیایی و آخرتی می‌باشد، همچنان که خداوند متعال در سوره الشرح بدان اشاره کرده و فرموده است: «فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا * إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا»^۱ و قاعده کلی^۲ که خداوند گشایش و راحتی را پس از سختی قطعی می‌داند.

۲. انتظار خاص

انتظار خاص، انتظاری است که گشایش و امید، مختص و مقید به امور و باورداشت خاصی می‌باشد، همچنان که خداوند متعال می‌فرماید: «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ لَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَ لَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَ مَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ»^۳ خداوند متعال در این آیه وعده قطعی داده است که صالحان حقیقی را وارص تمام زمین گرداند، به گونه‌ای که دیگر ظالمان

۱. الشرح، آیات ۵ و ۶ به یقین با [هر] سختی آسانی است! [آری] مسلماً با [هر] سختی آسانی است.

۲. «فَأَنْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ». اعراف، آیه ۷۱.

۳. نور، آیه ۵۵. خداوند به کسانی از شما که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده‌اند وعده می‌دهد که قطعاً آنان را حکمران روی زمین خواهد کرد، همان گونه که به پیشینیان آنها خلافت روی زمین را بخشید؛ و دین و آیینی را که برای آنان پسندیده، پابرجا و ریشه‌دار خواهد ساخت؛ و ترسشان را به امنیت و آرامش مبدل می‌کند، آن چنان که تنها مرا می‌پرستند و چیزی را شریک من نخواهند ساخت. و کسانی که پس از آن کافر شوند، آنها فاسقانند.

حکمران آن نباشند.^۱ لازمه وعده خداوند به مسلمانان آن است که زمینه‌ها، موقعیت‌ها و اشخاصی که متعلق وعده‌اند را شناخته و نسبت به آن انتظار بکشند.

اما انتظار فرج به معنای خاص از جهت کنش و واکنش بر دو گونه است: ۱. انتظار ویرانگر، انتظاری است که برداشت از مهدویت و قیام امام زمان عجل الله تعالی فرجه را صرفاً ماهیت انفجاری دانسته و در این راستا هیچ تلاشی صورت نمی‌گیرد، لذا ظلم و باطل تا قبل از ظهور و قیام حاکمیت خواهد داشت و تلاش در اصلاح جوامع بی‌معناست و نتیجه آن در نهایت به اباحیگری در جامعه اسلامی منجر خواهد شد. ۲. انتظار سازنده، انتظاری است با پشتوانه آیات و روایات، پویا و فعال در جهت تحقق بخشیدن به اهداف عالی اسلام و حکومت جهانی امام زمان عجل الله تعالی فرجه.^۲

۱،۲. انتظار ویرانگر و منفی

انتظاری که برداشت از مهدویت و قیام امام زمان عجل الله تعالی فرجه را صرفاً ماهیت انفجاری دانسته و در این راستا هیچ تلاشی صورت نمی‌گیرد. لذا در این برداشت ظلم و باطل تا قبل از ظهور و قیام حاکمیت خواهد داشت، چرا که تلاش در اصلاح جوامع بی‌معناست.

این نوع از برداشت از انتظار فرج امام زمان عجل الله تعالی فرجه ناشی از ضعف علمی و برداشت‌های ناصحیح از روایات در این باب است. گروه‌های متعددی به این نظریه توجه داشته و برای اثبات آن ادله‌ای را ارائه کرده‌اند که به برخی از آنها به صورت اجمالی اشاره خواهد شد.

گروه اول کسانی هستند که انتظار دارند ولی به انتظار فرج امام زمان عجل الله تعالی فرجه اعتقادی ندارند. این گروه شامل دشمنان دین و مخالفان مذهب و یا دگر اندیشان هستند که در پی برچیدن اصل ظهور امام عجل الله تعالی فرجه در جهت اهداف و اغراض خود می‌باشند، چرا که اعتقاد به انتظار فرج امام زمان عجل الله تعالی فرجه دارای کارکردهای آشکار و پنهان متعددی است که جامعه را از سکون و ایستایی به

۱.؟؟، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱۵، ص ۲۰۹ - ۲۱۹.

۲.؟؟، قیام و انقلاب مهدی عجل الله تعالی فرجه، ص ۵۳ - ۵۹.

جامعه‌ای پویا و فعال تبدیل می‌کند. لذا تمام تلاش خود را در جهت انکار جریان ظهور و یا تفسیر منفعت طلبانه آن می‌کنند.

گروه دوم کسانی‌اند که به انتظار فرج و ظهور حضرت معتقد بوده و در جهت تحقق آن زمینه‌سازی دچار اشتباه شده‌اند. این گروه با استدلال به روایاتی از پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ که می‌فرماید: «عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَنَّهُ لَا بَدَّ مِنْ إِمَامٍ يَخْرُجُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ مِنْ نَسْلِ عَلِيِّ وَ فَاطِمَةَ يَسْمَى بِاسْمِ الرَّسُولِ، وَ يَلْقَبُ بِالْمَهْدِيِّ وَ يَسْتَوْلِي عَلَى الْأَرْضِ، وَ يَمْلِكُ الشَّرْقَ وَ الْغَرْبَ، وَ يَتَّبِعُهُ الْمُسْلِمُونَ، وَ يَهْزِمُ جُنُودَ الْكُفْرِ، وَ يَمْلَأُ الْأَرْضَ قِسْطًا وَ عَدْلًا بَعْدَ مَا مَلَأَتْ ظُلْمًا وَ جُورًا، وَ يَنْزِلُ عِيسَى، وَ يَصَلِّي خَلْفَهُ ...^۱». اینکه امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام وقتی ظهور خواهد کرد که دنیا را ظلم و جور بگیرد، لذا در جهت تحقق وعده و در راستای ظهور ایشان به ظلم و جور پرداخته یا به ظلم و جور توصیه می‌کنند. برخی گروه‌های انحرافی معاصر جزء این گروه‌اند که توضیح و معرفی آنها در این مقاله نمی‌گنجد.

گروه سوم کسانی هستند که به انتظار فرج امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام معتقدند و در راستای آن اقدامات فردی انجام می‌دهند، اما اقدام‌های اجتماعی و حاکمیت اسلام در عصر غیبت امام را به شدت نهی و رد می‌کنند. استدلال این گروه به روایاتی که می‌فرماید: «عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَام قَالَ: كُلُّ رَأْيَةٍ تَرْفَعُ قَبْلَ قِيَامِ الْقَائِمِ فَصَاحِبُهَا طَاغُوتٌ يُعْبَدُ مِنْ دُونِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ»^۲. افرادی که علم به انتظار فرج دارند، اما عملکرد حکومت‌ها و یا تعارضات در ادله حاکمیت اسلام در عصر غیبت بر آنها حل نشده است.

گروه چهارم کسانی‌اند که اعتقاد به انتظار فرج امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام داشته و اقدام‌های فردی انجام می‌دهند، اما در برابر اقدام‌های اجتماعی جامعه ساکت می‌باشند. این گروه اقدام‌هایی اجتماعی در راستای ظهور امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام را بی اثر یا کم اثر دانسته و این اقدام‌ها را وظیفه منتظران

۱. نعمانی، الغیبه، ص ۱۰.

۲. کلینی، کافی، ج ۸، ص ۲۹۵.

نمی‌دانند، چرا که معتقدند زمینه‌سازی، هیچ تأثیری در تحقق ظهور نخواهد داشت؛ از این رو به انزوا و گوشه نشینی تمسک می‌جویند. این گروه آیات امر به معروف و نهی از منکر را مورد توجه خود قرار نداده و برای آن توجیهاتی را نقل می‌کنند.

هرکدام از این گروه‌ها دارای نقدهای متعددی است که در این مقاله نمی‌گنجد، لذا با توجه به نقدها هیچ کدام از این برداشتها را نمی‌توان مورد استدلال قرار داده و بدان تمسک جست.

۲،۲. پویا و مثبت

انتظاری به همراه عمل با پشتوانه آیات و روایات، پویا و فعال برای تحقق بخشیدن به اهداف عالی اسلام و حکومت جهانی امام زمان عجل الله تعالی فرجه است. که برخی آن را انتظار سازنده و پویا می‌نامند.

این نوع انتظار، تمام ارکان انتظار یعنی ناراضی بودن از وضع موجود، امید به آینده مطلوب و تلاش و حرکت در راه امام زمان عجل الله تعالی فرجه با توجه به مبانی و ارزش‌های دینی اسلام ناب که شامل توحید باوری، معرفت امام، الگو پذیری از امام، یاد امام، موعود باوری، عدالت محوری و ظلم ستیزی می‌شود را مورد توجه منتظران حقیقی قرار می‌دهد. این نگاه، برداشتی کامل از آیات و روایات در باب انتظار فرج امام زمان عجل الله تعالی فرجه است.

انواع و ارکان انتظار فرج

با توجه به تقسیم بندی، انتظار دو نوع تفسیر می‌شود: اول انتظاری که صرف چشمداشت و چشم به راهی بدون کنش است؛ یعنی فقط یک حالت روحی و درونی است. دوم انتظاری که علاوه بر آنکه چشم انتظار و چشم به راهی است دارای کنش و واکنش یعنی حرکت و اقدام می‌باشد^۱.

۱. جمعی از نویسندگان، نگین آفرینش، ص ۱۳۶.

از طرفی، انتظار ویژگی‌ای است که با نهاد همه موجودات عالم عجین شده و زندگی انسان با انتظار همراه می‌باشد. انسان در هر سن و هر مکان و هر موقعیتی در انتظار بهتر و بهترین است. چرا که از وضع موجود خود راضی نیست و امید به وضع مطلوب دارد. با توجه به این مسئله، انتظار صحیح دارای سه رکن اساسی^۱ است که منتظران باید آنها را مد نظر قرار دهند:

۱. اولین رکن انتظار، نارضایتی یا قانع نبودن از وضع موجود است. انسانی که از موقعیت کنونی علمی، اخلاقی، شغلی، زندگانی و... راضی و قانع نیست.
۲. دومین رکن انتظار، امید داشتن به آینده بهتر و مطلوب است. فرد، امید به موقعیت علمی بهتر، اخلاق بهتر، شغل بهتر، زندگانی بهتر و... دارد.
۳. سومین رکن انتظار، حرکت و تلاش انسان منتظر در جهت رسیدن به مطلوب است. فردی که از موقعیت علمی، اخلاقی، شغلی، زندگانی و... خود ناراضی است، برای رسیدن به وضع بهتر و مطلوب همیشه در تلاش و تلاطم می‌باشد.

انتظار در منابع اهل سنت

در میان مذاهب اسلامی، روایات متواتر بسیاری درباره انتظار فرج و باورداشت مهدویت از طریق اهل سنت با سندهای صحیح و مستفیض وجود دارد که برخی از آنها به صورت تصریح و برخی تلویح نقل شده و نمی‌توان در آنها تشکیک کرد. وعده آمدن و چشمداشت و انتظار، برآیند اعتقاد به منجی موعود است که به روشنی در کتاب‌های معتبر روایی اهل سنت نقل شده است.

هیثمی در روایت انس از رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در فضیلت انتظار نقل می‌کند که ایشان فرمود: «قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ان أفضل العبادۃ انتظار الفرج؟^۲ با فضیلت‌ترین عبادت انتظار فرج است. مشابه

۱. مهدی مهریزی، مهدویت رویکردها و چالش‌ها، ص ۱۸۴ - ۱۸۷.

۲. احمد بن حجر الهیثمی، مجمع الزوائد، ج ۱۰، ص ۱۴۷.

این حدیث از راوی عبدالله، در سنن ترمذی^۱ و راوی احوص، در معجم کبیر^۲ نقل شده که به انتظار عام اشاره دارد.

اما روایت انتظار فرج به معنای خاص در روایتی دیگر از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده است که فرمودند: «قال رسول الله صلی الله علیه و آله و لم یبق من الدنيا إلا یوم ، لظوله الله عز وجل حتی یملک رجل من أهل بیتی^۳ یملؤها عدلا کما ملئت جورا قال أبو نعیم رجلا مناً^۴ و زاد فی حدیث فطر (یملاً الأرض قسطا وعدلا کما ملئت ظلما وجورا)^۵. این روایت خبر از آینده و آمدن فردی از اهل بیت رسول خدا و تلاش او در ایجاد عدل الهی و تحقق حکومت الهی و جهانی دارد و وظیفه مسلمین را راجع به انتظار نسبت به این واقعه بیان می‌دارد، زیرا ارائه هر خبری توسط معصومین علیهم السلام متضمن کنش و واکنش‌هایی از جانب پیروان است، لذا به انتظار به صورت خاص اشاره دارد و احادیث گوناگون در کتاب‌های دیگری که انتظار در اهل سنت را به گونه‌های مختلف تبیین می‌کند.

بنابراین، همان‌گونه که اصل انتظار برای آنهاست، مسئله انتظار مردی از اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله که می‌آید و دنیا را پر از عدل و داد می‌کند، صادق بوده با این تفاوت که اکثریت آنها قائل به عدم تولد ایشان هستند.

۱. الترمذی، سنن الترمذی، ج ۵، ص ۲۲۵.

۲. سلیمان بن احمد الطبرانی، المعجم الکبیر، ج ۱۰، ص ۱۰۱.

۳. بن یزید القزوی، سنن ابن ماجه، ج ۲، ص ۹۲۸ - ۹۲۹؛ الترمذی، سنن الترمذی، ج ۳، ص ۳۴۳.

۴. احمد بن حنبل، مسند أحمد، ج ۱، ص ۹۹.

۵. سلیمان بن اشعث السجستانی، سنن أبي داود، ج ۲، ص ۳۰۹.

ع الترمذی، سنن الترمذی، ج ۳، ص ۳۷۸؛؟؟، المستدرک، ج ۴، ص ۳۲۱.

انتظار در منابع شیعه

انتظار در منابع شیعه در احادیث متواتر و صحیح نقل شده است تا جایی که برخی از آن با عناوینی همچون فرهنگ انتظار، آموزه انتظار به جهت اهمیتش یاد می‌کنند. در ادامه به برخی روایات در این باب اشاره خواهد شد.

۱. فضیلت و ثواب و اهمیت انتظار

درباره فضیلت انتظار روایات متعددی نقل شده است، از جمله این روایات، روایت ابی نصر از امام رضا علیه السلام است:

«عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي نَصْرِ قَالَ قَالَ الرَّضَاءُ علیه السلام مَا أَحْسَنَ الصَّبْرَ وَ انْتِظَارَ الْفَرَجِ أَمَا سَمِعْتَ قَوْلَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ ارْتَقِبُوا إِنِّي مَعَكُمْ رَقِيبٌ فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ فَعَلَيْكُمْ بِالصَّبْرِ فَإِنَّهُ إِنَّمَا يَجِيءُ الْفَرَجُ عَلَى الْيَأْسِ فَقَدْ كَانَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ أَصْبَرَ مِنْكُمْ» از امام رضا علیه السلام نقل شده که فرمودند: چقدر خوب است صبر و انتظار فرج! آیا نشنیده‌ای خداوند عزوجل فرموده: وَ ارْتَقِبُوا إِنِّي مَعَكُمْ رَقِيبٌ؛^۲ و چشم به راه باشید که من با شما چشم به راهم. فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ؛^۳ پس انتظار بکشید که من با شما از منتظرانم. بنابراین بر شما باد صبر، به درستی که گشایش پس از ناامیدی می‌آید، البته آنان که پیش از شما بودند صبورتر از شما بودند.

بیان امام علیه السلام پس از استشهاد به کلام خداوند و یکی از ویژگی‌های پروردگار در روایت توصیه به صبر، درستکاری و عدم ناامیدی در جهت انتظار فرج است.

۱. محمد بن علی ابن بابویه، *کمال الدین و تمام النعمه*، ج ۲، ص ۶۴۵

۲. هود، آیه ۹۳.

۳. اعراف، آیه ۷۱.

از امام صادق علیه السلام در باب اهمیت انتظار اینگونه نقل شده که فرمودند: «مَنْ مَاتَ مِنْكُمْ عَلَى هَذَا الْأَمْرِ مُنْتَظِرًا لَهُ كَانَ كَمَنْ كَانَ فِي فُسْطَاطِ الْقَائِمِ علیه السلام». ^۱ هر کس از شما بر این امر در حال انتظار آن بمیرد، همچون کسی است که در خیمه قائم علیه السلام بوده باشد.

همچنین از ایشان در تفسیر آیه‌ای از قرآن به ابابصیر چنین نقل می‌کنند: «فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيْمَانِهَا خَيْرًا. يَعْنِي خُرُوجَ الْقَائِمِ الْمُنْتَظَرِ مِنَّا ثُمَّ قَالَ علیه السلام يَا أَبَا بَصِيرٍ طُوبَى لِشِيعَةِ قَائِمِنَا الْمُنْتَظَرِينَ لِظُهُورِهِ فِي غَيْبَتِهِ وَالْمُطِيعِينَ لَهُ فِي ظُهُورِهِ أُولَئِكَ أَوْلِيَاءُ اللَّهِ الَّذِينَ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ». ^۲ خوشا به حال شیعیان قائم ما که در زمان غیبتش چشم به راه ظهور او هستند و در هنگام ظهورش فرمانبردار او، آنان اولیای خدا هستند، همان‌ها که نه ترسی برایشان هست و نه اندوهگین شوند.

در روایت محمد بن نعمان از امام صادق علیه السلام نزدیک‌ترین حالت بندگان به خدا و خشنودی خدا را برای منتظران فرج می‌داند و نقل شده است: عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ النُّعْمَانِ قَالَ قَالَ لِي أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَقْرَبُ مَا يَكُونُ الْعَبْدُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ أَرْضَى مَا يَكُونُ عَنْهُ إِذَا افْتَقَدُوا حُجَّةَ اللَّهِ فَلَمْ يَظْهَرْ لَهُمْ وَ حُجِبَ عَنْهُمْ فَلَمْ يَعْلَمُوا بِمَكَانِهِ وَ هُمْ فِي ذَلِكَ يَعْلَمُونَ أَنَّهُ لَا تَبْطُلُ حُجَّةُ اللَّهِ وَ لَا بَيِّنَاتُهُ فَيَنْتَوَقِعُوا الْفَرَجَ صَبَاحًا وَ مَسَاءً وَ إِنْ أَشَدَّ مَا يَكُونُ غَضَبًا عَلَى أَعْدَائِهِ إِذَا أَفْقَدَهُمْ حُجَّتَهُ فَلَمْ يَظْهَرْ لَهُمْ وَ قَدْ عَلِمَ أَنَّ أَوْلِيَاءَهُ لَا يَرْتَابُونَ وَ لَوْ عَلِمَ أَنَّهُمْ يَرْتَابُونَ مَا أَفْقَدَهُمْ حُجَّتَهُ طَرَفَةً عَيْنٍ». ^۳ محمد بن النعمان، از امام صادق علیه السلام نقل کرده است، که ایشان فرمودند: نزدیک‌ترین حالت بندگان به خداوند متعال و خشنودترین هنگام او از آنان، زمانی است که حجت خداوند را نیابند و برایشان آشکار نشود و از آنان پوشیده بماند که جای او را ندانند و در عین حال می‌دانند که دلایل و نشانه‌های الهی از بین نرفته است، در آن هنگام باید که هر

۱. محمد بن علی ابن بابویه، کمال الدین و تمام النعمه، ج ۲، ص ۶۴۴.

۲. همان، ج ۲، ص ۳۵۷؛ ابراهیم شفیع سروستانی، انتظار بایدها و نبایدها، ص ۲۰.

۳. محمد بن علی ابن بابویه، کمال الدین و تمام النعمه، ج ۲، ص ۳۳۹.

صبح و شام منتظر فرج باشند. و همانا شدیدترین موقع غضب خداوند بر دشمنانش زمانی است که حجتش را از آنان پوشانیده باشد، که برایشان ظاهر نگردد و البته خداوند می‌داند که دوستانش به تردید نمی‌افتند و اگر چنین می‌دانست که آنان به تردید دچار می‌شوند، حجت خویش را یک چشم برهم زدن هم از آنان مخفی نمی‌کرد. روایات دیگری به همین مضمون و با اندک اختلافی از مفضل بن عمر از امام صادق علیه السلام در کتاب *کمال الدین و تمام النعمه* نقل شده است.^۱

۲. وجوب و حیثیت انتظار

اهمیت انتظار به اندازه‌ای است که در برخی روایات وجوب آن را تصریح فرموده و حیثیت آن را عمل می‌دانند.

از مصادیق روایاتی که وجوب انتظار فرج به صورت عملی را بیان می‌دارد روایتی است از حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام که ایشان از امام جواد علیه السلام و آن حضرت از امیرالمومنین علیه السلام نقل می‌کند. «عن الحسنی قال: دخلت علی سیدی مُحَمَّد بن علی بن موسی بن جعفر بن مُحَمَّد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام و أنا أريد أن أسأله عن القائم أ هو المهدي أو غيره فابتدأني فقال لي يا أبا القاسم إن القائم منا هو المهدي الذي يجب أن ينتظر في غيبته و يطاع في ظهوره و هو الثالث من وُلدي و الذي بعث مُحَمَّدًا صلى الله عليه وآله بالنبوة و خصنا بالإمامة إنه لو لم يبق من الدنيا إلا يوم واحد لَطَوَّلَ اللهُ ذلك اليوم حتى يخرج فيه فيملا الأرض قسطاً و عدلاً كما ملئت جوراً و ظلماً و إن الله تبارك و تعالی ليصلح له أمره في ليله كما أصلح أمر كليمه موسى ع إذ ذهب ليقْتَسِسَ لأهله ناراً فرجع و هو رسول نبي ثم قال ع أفضل أعمال شيعتنا انتظار الفرج.»^۲ از حضرت عبد العظیم حسنی علیه السلام روایتی نقل شده که گفت: بر سرورم حضرت محمد بن علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام وارد شدم و

۱. محمد بن علی ابن بابویه، *کمال الدین و تمام النعمه*، ج ۲، ص ۳۳۷؛ کلینی، *کافی*، ج ۱، ص ۳۳۳.

۲. همان، ص ۳۷۷.

می‌خواستیم که درباره قائم عَلَيْهِ السَّلَام از آن حضرت سؤال کنم که آیا همان مهدی است یا غیر او؟ پس خود آن حضرت آغاز سخن کرد و به من فرمود: ای ابو القاسم! به درستی که قائم عَلَيْهِ السَّلَام از ماست و اوست مهدی که واجب است در زمان غیبتش انتظار کشیده شود و در ظهورش اطاعت گردد و او سومین (امام) از فرزندان من است.

از رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ درباره با فضیلت‌ترین عمل امت در اسلام نقل شده است: «أَفْضَلُ أَعْمَالٍ أُمَّتِي أَنْتِظَارُ الْفَرَجِ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ»^۱ با فضیلت‌ترین عمل امت من انتظار فرج از خدای عزوجل است.

همان‌گونه که در روایت آمده وجوب انتظار فرج بر همه لازم است. از طرفی، انتظار، امری عبادی و عملی است که می‌بایست در تمام شئون زندگانی مورد توجه قرار گیرد.

با توجه به این روایات، انتظار با اهمیت و نجات‌بخش خواهد بود، خواه انتظاری که وصال به متعلق آن به دست انسان^۲ باشد که در این صورت به انسان پویایی و حرکت می‌بخشد و خواه به دست انسان^۳ نباشد که در این صورت به انسان امید و مقاومت خواهد بخشید.^۴

۱. همان، ص ۶۴۴

۲. انتظاری که انسان می‌تواند آن را نزدیک گرداند و طلب کند؛ مانند بهبود یافتن از بیماری، اجرای طرحی عمرانی، علمی و تجاری، پیروزی بر دشمن و رهایی از فقر. همه اینها ریشه در انتظار دارند و امر سرعت بخشیدن یا تأخیر انداختن آنها به دست خود انسان است. محمدمهدی آصفی، *انتظار پویا*، ص ۲۲.

۳. انتظار نجاتی که در توان انسان نیست، آن را جلو یا عقب بیندازد؛ همانند انتظاری که شخص غریق در رسیدن گروه نجات مستقر در ساحل به سوی خود دارد. در این حال وی آنان را می‌نگرد که برای نجات او به راه افتاده‌اند. بی‌گمان، غریق را یاری آن نیست که زمان رسیدن گروه نجات را به خود نزدیک کند. محمدمهدی آصفی، *انتظار پویا*، ص ۲۲.

۴. محمدمهدی آصفی، *انتظار پویا*، ص ۲۲.

نتیجه

حقیقت انتظار، حالتی همراه با نگرانی و امید است که منجر به کنش‌های متغیر رفتاری از انسان می‌شود. انتظار در نهاد آدمی نهادینه شده است. انتظار فرج، مفهومی ارزشی در میان مسلمانان است که توسط آن برخی هنجارهای فردی و اجتماعی خود را طراحی و بدان عمل می‌کنند. با توجه به تجمیع روایات نقل شده انتظار فرج از شیعه و سنی، به نظر می‌رسد انتظار حقیقی، انتظاری است که افزون بر نارضایتی از وضع موجود و امید به وضع مطلوب، حرکت و تلاش را برای انسان به ارمغان بیاورد و این حرکت و تلاش محقق نخواهد شد، مگر با اعمالی که در حیطه فردی، توسط فرد و در حیطه اجتماعی، توسط جمعیت مسلمانان صورت می‌گیرد.

قرآن مجید

کتاب مقدس

۱. ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم، **الغیبه**، ناشر: نشر صدوق، تهران، ۱۳۹۷ق.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، **کمال الدین و تمام النعمه**، ناشر: اسلامیه، تهران، ۱۳۹۵ق.
۳. ابن حنبل، احمد، **مسند احمد**، ناشر: دار صادر، بیروت، بی تا.
۴. اصفهانی، محمد تقی، **مکیال المکارم فی فوائد دعاء للقائم** علیه السلام مترجم: مهدی حائری قزوینی، ناشر: مسجد مقدس جمکران، قم، ۱۳۸۷ ش.
۵. -----، **مکیال المکارم فی فوائد دعاء للقائم** علیه السلام، ناشر: موسسه الامام المهدی علیه السلام، چاپ پنجم، قم، ۱۴۲۸ ق.
۶. آصفی، محمد مهدی، **انتظار پویا**، مترجم: تقی متقی، ناشر: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود، چاپ دوم، ۱۳۸۴ش.
۷. الترمذی، محمد بن عیسی، **سنن الترمذی**، ناشر: دار الفکر للطباعه و النشر و التوزیع، چاپ دوم، بیروت، ۱۴۰۳ق.
۸. جمعی از نویسندگان، **نگین آفرینش**، ناشر: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود علیه السلام، چاپ ۵۳، قم، ۱۳۹۲ش.
۹. السجستانی، سلیمان بن اشعث، **سنن ابی داوود**، ناشر: دار الفکر للطباعه و النشر و التوزیع، چاپ اول، بیروت، ۱۴۱۰ق.
۱۰. شفیعی سروستانی، ابراهیم، **انتظار باید ها و نباید ها**، ناشر: موعود عصر علیه السلام، چاپ هفتم، تهران، ۱۳۸۷ش.
۱۱. طباطبایی، سید محمد حسین، **ترجمه تفسیر المیزان**، مترجم: سید محمد باقر موسوی همدانی، ناشر: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم، قم، ۱۳۷۴ش.
۱۲. الطبرانی، سلیمان بن احمد، **المعجم الکبیر**، ناشر: دار الاحیاء التراث العربی، چاپ دوم، بی جا، بی تا.
۱۳. عسکری، حسن بن عبدالله، **الفروق فی اللغة**، ناشر: دار الافاق الجدیده، بیروت، ۱۴۰۰ق.
۱۴. القزوینی، بن یزید، **سنن ابن ماجه**، ناشر: دار الفکر للطباعه و النشر و التوزیع، بیروت، بی تا.

۱۵. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، ناشر: دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۴۰۷ ق.
۱۶. لغت نامه دهخدا.
۱۷. مطهری، مرتضی، **قیام و انقلابی مهدی علیّه از دیدگاه فلسفه تاریخ**، ناشر: صدرا، قم، ۱۳۸۷ ش.
۱۸. مطهری، مرتضی، **مجموعه آثار استاد شهید مرتضی مطهری**، جلد ۲۸، ناشر: صدرا، چاپ: سوم، قم، ۱۳۸۷ ش.
۱۹. مهریزی، مهدی، **مهدویت رویکردها و چالش ها**، ناشر: نشر علم، چاپ اول، تهران، ۱۳۹۳ ش.
۲۰. الهی نژاد، حسین، **انتظار و ظرفیت آن در اهل سنت**، فصلنامه علمی پژوهشی مشرق موعود، شماره ۴۰، قم، ۱۳۹۵ ش.
۲۱. الهیثمی، احمد بن حجر، **مجمع الزوائد**، ناشر: دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۰۸ ق.